
RADICALIZATION AND ETNICAL MINORITIES IN BULGARIA

Rumiana Budjeva

Institute for the Study of Societies and Knowledge, Bulgarian Academy of Sciences

r.budjeva@gmail.com

Abstract: In recent years, we have witnessed ever more frequent terrorist attacks in a number of European countries. Rising radicalism and related terrorism have become one of the most serious and immediate threats currently facing Western societies and democratic systems in the world. Islamist radicalization and its escalation into terrorist acts represent a real risk, while also posing a serious challenge to the protection of life, security and citizens' rights. The issue of the risk of radicalization of minorities and marginalized communities is becoming more and more relevant, and the formulation of adequate countermeasures is increasingly urgent and pressing. In this context, this text naturally raises the question of how and to what extent the processes of radicalization that are observed across Europe are manifested in our country as well. The current article aims to examine the state and attitudes of some ethnic minorities, among which there is potentially an increased risk of radicalization. Data, facts and opinions of specialists on the causes and factors of potential Islamist radicalization among some Roma communities are presented. It also examines the extent of resistance of traditional Muslim communities to radical influences. Some of our main research questions are: Which communities are more vulnerable to radicalization - traditional Muslims or those recently converted to Islamic religion? Does the rise of religiosity constitute an internal threat of Islamic radicalization? What are happening in the Roma communities that have recently adopted Islam - how are the processes of perceiving orthodox interpretations of Islam by some segments of marginalized Roma communities? What are the factors and conditions that create a favorable environment for potential radicalization? The analysis and conclusions in the article are based on official data from national statistics from the last census, some specialized sociological studies as well as interviews with experts and specialists in the field of ethnic minorities, Islamic religion and culture. Finally, we make some conclusions and proposals for urgent action to combat Islamic radicalization and reducing the threat of terrorism.

Keywords: terrorism, radicalization, Roma, Turks, marginalization, identity

РАДИКАЛИЗАЦИЯ И ЕТНИЧЕСКИ МАЛЦИНСТВА В БЪЛГАРИЯ**Румяна Буджева**

Институт за изследване на обществата и знанието, Българска академия на науките

r.budjeva@gmail.com

Резюме: В последните години станахме свидетели на все по-зачестяващи терористични атаки в редица европейски държави. Нарастващият радикализъм и свързания с него тероризъм се превърнаха в една от най-сериозните и непосредствени заплахи, стоящи в момента пред западните общества и демократичните системи в света. Ислямистката радикализация и ескалирането ѝ в терористични актове представляват напълно реален риск, като същевременно са и сериозно предизвикателство пред опазването на живота, сигурността и правата на гражданите. Темата за опасността от радикализиране на малцинствата и на маргинализираните общности става все по-актуална, а формулирането на адекватни мерки за противодействие е все по-спешно и неотложно. В този контекст, в настоящата статия съвсем естествено се поставя въпроса как и до каква степен процесите на радикализация, които се наблюдават в цяла Европа се проявяват и в нашата страна. Основната цел на предложения текст е да разгледа състоянието и нагласите на някои етнически малцинства, сред които потенциално съществува повишен риск от прояви на радикализация. Представят се данни, факти и мнения на специалисти относно причините и факторите за потенциална ислямистка радикализация сред някои ромски общности. Изследва се степента на устойчивост на традиционните мюсюлмански общности на радикални влияния. Някои от основните ни изследователски въпроси са: Кои общности са по-уязвими към радикализиране – традиционните мюсюлмани или наскоро обърнатите към ислямската религия? Повишаването на религиозността представлява ли вътрешна заплаха от ислямистка радикализация? Какво се случва в ромските общности, които отскоро са приели исляма – как протичат процесите на възприемане на ортодоксални интерпретации на исляма от някои сегменти на маргинализираните ромски общности? Кои са факторите и условията, които създават благоприятна среда за потенциална радикализация? Анализът, изводите и препоръките в статията са базирани на официални данни

от националната статистика; данни от последните преброявания на населението, от някои специализирани социологически изследвания, както и от интервюта с експерти и специалисти в областта на етническите малцинства, ислямската религия и култура. В заключение се правят някои изводи и предложения за спешни действия в посока намаляване на риска от ислямска радикализация и заплахата от тероризъм.

Ключови думи: тероризъм, радикализация, роми, турци, маргинализация, идентичност.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Превърнала се в перманентна, заплахата от терористични актове представлява понастоящем едно от най-големите предизвикателства пред съвременните общества и демократични системи в Европа и света. Разрушителните измерения на радикализацията и ескалацията ѝ в терористични актове добиха драматична осезаемост, която предизвиква неотложната необходимост от съхраняването на живота и безопасността на гражданите от една страна и на опазването на човешките права, от друга. Екстремизмът и политическият радикализъм присъстват отдавна в повечето от страните в региона на Централна, Източна и Югоизточна Европа. Въпреки това, самият процес на радикализация и ескалирането му в терористични актове като цяло остават недостатъчно изследвани и едва отскоро се подлагат на по-задълбочен анализ. В този контекст, настоящата статия поставя въпроса как и до каква степен процесите на радикализация, които се наблюдават в цяла Европа, се проявяват и в нашата страна. Настоящата статия има за цел да разгледа състоянието и нагласите на някои етнически малцинства, сред които потенциално съществува повишен риск от прояви на радикализация. Изследва се, степента на устойчивост на местните мюсюлмански общности на радикални влияния, от една страна, както и на наскоро обърнатите към ислямската религия (предимно от ромски произход). Някои от конкретните ни изследователски въпроси са: Повишаването на религиозността представлява ли вътрешна заплахата от ислямистка радикализация? Какво се случва в ромските общности, които отскоро са приели исляма – как протичат процесите на възприемане на ортодоксални интерпретации на исляма от някои сегменти на маргинализираните ромски общности? Кои са факторите и условията, които създават благоприятна среда за потенциална радикализация?

Анализът и изводите в статията са базирани на официални данни от националната статистика; данни от последните преброявания на населението, както и от някои специализирани социологически изследвания. Използвани са също така интервюта с експерти и специалисти в областта на етническите малцинства, ислямската религия и култура.

2. ЕТНИЧЕСКА И РЕЛИГИОЗНА СТРУКТУРА НА НАСЕЛЕНИЕТО. СОЦИЛАНО-ДЕМОГРАФСКИ СТАТУС НА МАЛЦИНСТВАТА В БЪЛГАРИЯ

Ислямистката радикализация намира бързо среда за развитие предимно сред уязвимите части на европейските общества, каквито са членовете на различни религиозни общности. Ето защо първата ни стъпка при изследването на потенциалната заплахата от ислямистка радикализация е да на правим най-общ преглед на демографския и социален статус на мюсюлманските общности в България, като започнем с очертаване на етническата структура на населението към последното преброяване на населението през 2011 г. (Таблица 1)

Таблица 1. Етническа структура на населението

Етническа група	Абсолютна стойност	Дял (%)
ОБЩО	7 364 570	100%
Българска	5 664 624	84,8%
Турска	588 318	8,8%
Ромска	325 343	4,9%
Друга ¹⁷⁸	49 304	0,7%
Не се самоопределя	53 391	0,8%

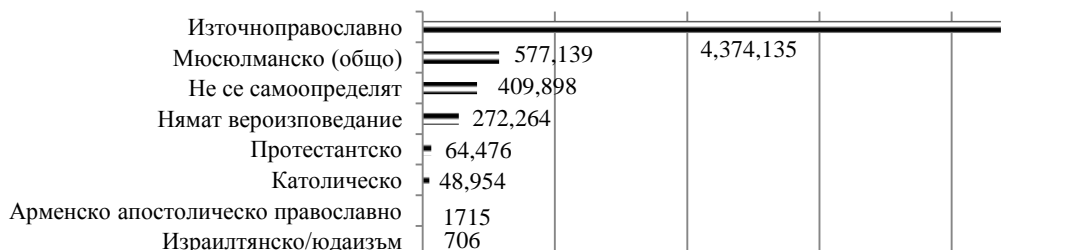
Източник: [1:23]

Лицата, които са се възползвали от правото на доброволен отговор на въпроса за етническо самоопределение, са 91% от населението. Етническите турци са най-голямата мюсюлманска общност и най-голямото етническо малцинство в страната, чийто дял е 8,8%. България е сред страните в Европейския съюз

¹⁷⁸ Руска – 9 978 души; арменска – 6 552; влашка – 3 684; гръцка - 1 379; еврейска - 1 162; каракачанска - 2 556; македонска - 1 654; румънска – 891; украинска - 1 789 и други - 19 659 души.

(ЕС) с най-значителен дял ромско население. Въпреки, че по официални данни дялът на ромската общност е сравнително скромен – 4,9%, според експертен модел, базиран на информация на МВР към 2016 г, броят им е между 700 и 800 000 [2], а според оценката на Съвета на Европа ромите са 10,33% от българското население [3]. Средно за ЕС ромите съставляват средно 1,18 % от населението. **Следователно, ромите представляват значителна група хора и нейното състояние и процесите сред тях оказват голямо влияние върху цялото общество както в България, така и на Балканите и в цяла Европа.** По отношение на вероизповеданието, дялът на изповядващите исляма в България е 10 % от заявите вероизповеданието си по време на последното преброяване от 2011 г. (Графика 1) Ислям се изповядва от етническите турци, българоезичните мюсюлмани и някои роми. От тях мюсюлманско сунитско е вероизповеданието на 546 005 души, мюсюлманско шиитско - на 27 407 души, и 3 727 души са записали само мюсюлманско вероизповедание. [4:33]

Графика 1. Население на България по вероизповедание към 2011 г. (абсолютен брой)

Източник: [1:26]

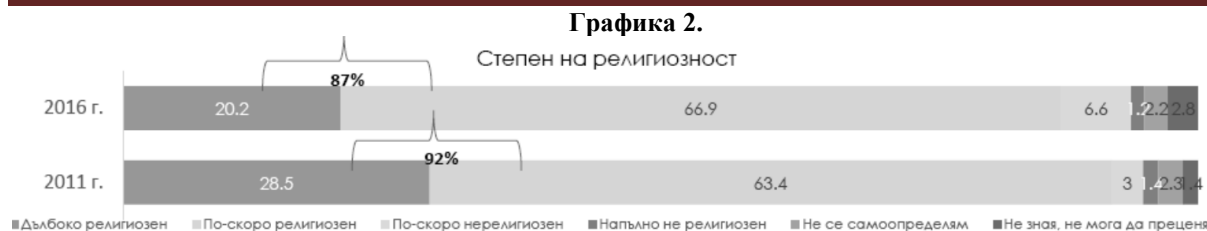
И сунитите, и малцинството шиити изповядват традиционен ислям, развил се под влиянието на Османската империя и вековното взаимодействие с преобладаващото християнско население. Тази ислямска традиция е различна от интерпретациите, посланията и практиките на исляма в арабския свят, поради което е наречена с термина „балкански ислям” от Александър Попович, един от водещите учени в тази област [5].

Социално-икономическият статус на мюсюлманските малцинства в България (турци, българоезични мюсюлмани и роми) е по-нисък от този на етническите българи. Етническите разлики в заетостта и безработицата са драстични. Трудово заети са 19,4 % от ромите, 33,7 % от турците и 46,9 % от българите. 19,3 % от ромите, 11,7 % от турците и 6,6 % от българите са безработни [6:56]. В сферата на образованието 23 % от българското етническо население, 5 % от турското етническо население и едва 0,3 % от ромското население имат завършено висше образование. Аналогично, 47,5 % от българското етническо мнозинство, 26 % от турското етническо малцинство и 6,8 % от ромското малцинство имат средно образование. В същото време само с основно образование са 20 % от българските граждани с български етнически произход срещу 43 % от тези с турски етнически произход и 35,3 % от ромите. През 2011 година от населението на възраст 7 и повече години само 0,4 % от етническите българи никога не са посещавали училище в сравнение с 3,6 % от етническите турци и 9,4 % от ромите [1:194].

3. ТРАДИЦИОННИТЕ МЮСЮЛМАНСКИ ОБЩНОСТИ – НАГЛАСИ И ДИНАМИКА

Проведеното наскоро представително проучване сред българските мюсюлмани: „Нагласи на мюсюлманите в България - 2016”¹⁷⁹ показва, че мнозинството от мюсюлманите в България са общност с ясно изразена религиозна идентичност. 86% от запитаните смятат религията за важна в техния живот. Има спад с повече от 5 пункта на заявите, че са религиозни и с повече от 8 пункта на дълбоко религиозните. (Графика 2)

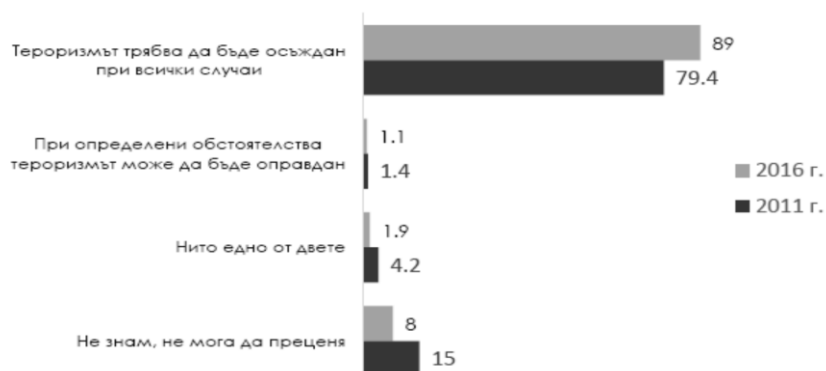
¹⁷⁹ Изследването „Нагласи на мюсюлманите в България - 2016“ е проведено в периода май – ноември 2016 г. в неговите рамки е извършено представително количествено проучване, осъществено от социологическа агенция „Алфа ризърч”, както и качествено изследване, реализирано с подкрепата на Нов български университет. То повтаря предишно изследване на същия екип от 2011 г. и съдържа поредица от сравнителни индикатори, което позволява да се извърши сравнителен анализ и да се открият някои съществени тенденции.

Източник: [8:7]

В Аллах вярват 80% от мюсюлманите в България през 2011 г. и 77% през 2016 г. Въпреки това, делът на тези, които не спазват част от религиозните изисквания, продължава да е висок – 54% не се молят, 41% не посещават джамия [7]. Степента на религиозност се променя в зависимост от доходите – в групите на най-бедните тя е най-висока. Цитираното изследване показва, че там, където се срещат бедност и отхвърленост от обществото, ролята на исляма е най-голяма. **Най-висок е този процента на вярващите роми в гетата: 89% от техните маргинализирани жители смятат религията за „много важна”, 45,5% се самоопределят като „дълбоко религиозни”, а 100% декларират, че вярват в Аллах** (от които дълбоко религиозни са 46%). Нараства и степента на религиозност сред най-младите хора (18-30 г.), като е делът на тези, които отдават много голямо значение на религията в своя живот е нараснал с 2,6 пункта – от 48,6% през 2011 г. до 51% през 2016 г. Религиозността се е повишила особено при онези млади хора, които са пребивавали по-дълго в Европа [7]. Изследването „Нагласи на мюсюлманите в България“(2011/2016 г.) показва сравнително стабилната устойчивост на етническите турци към салафитски интерпретации на исляма, както и доста категорична позиция срещу тероризма като цяло (Графика 3).

Графика 3.
Отношение към тероризма:

Източник: [8:15]

Обясненията за тази устойчивост се свързват с демонстрираната от тях стабилна етническа идентичност като най-голямото мюсюлманско малцинство в страната. Сред факторите, служещи като съпротивителни сили за етническите турци и за българоезичните мюсюлмани, са атеистичното комунистическо минало и запазването на светски нагласи у представителите и на двете общности. Важна роля играе и пробългарската идентичностна принадлежност на някои от българоезичните мюсюлмани. Икономическата миграция към страните от Западна Европа и САЩ също е мощно средство за възстановяване и поддържане на положението в страната в годините на посткомунистически срив и огромната загуба на статус, последвала закриването на промишлените и минните предприятия в районите с мюсюлманско население. И на последно място, емисарите и проповедниците от Арабския полуостров са изправени на практика пред идеологически препятствия по отношение на местните мюсюлмани (от България и Балканите). Носители на пуристкия и авторитарен дух на салафизма, те подхождат с невежество към религиозния синкретизъм, традиции и практики на местните мюсюлмани, както и с неразбиране по отношение на естеството на междурелигиозните отношения, развивали се и устояли на изпитания в продължение на векове. Това създава сериозни пречки за прозелитските¹⁸⁰ им послания и препятства едно по-дълбоко проникване в социалната и културна тъкан на мюсюлманските общности [4:58]. Експертите са на мнение, че дълголетната ханифитско-

¹⁸⁰ Прозелитите са хора новообръщеници в учението и вярата и като такива са горещо преданни ученици, съмишленици и борци за новата вяра.

сунитска традиция на мюсюлманите в България прави повечето от тях – турци и българоезични мюсюлмани, устойчиви на влиянието на привнесени салафитски интерпретации на исляма, а онези от тях, които са приели тези интерпретации, прави устойчиви на потенциално свързване с радикални и още по-малко с войнствени аспекти на тази интерпретация¹⁸¹.

4. РОМИТЕ – ФАКТОРИ И УСЛОВИЯ ЗА РАДИКАЛИЗАЦИЯ

Причините за повишения риск от радикализиране на ромите се крие главно в тяхната многопластова уязвимост: условията им на живот – бедност, социална изолация и маргинализация; повишена криминогенност, организираната престъпност; липса на удовлетворителна групов идентичност; лесната им манипулация; финансови стимули.

Бедност:

Данните от национално представително изследване на Институт Отворено общество – София сочат, че коефициентът на бедност на ромските домакинства през 2012 г. е бил 75,3 % [12:29]. Поне три поколения роми са израснали практически неграмотни и в задълбочаваща се бедност, която възпроизвежда порочния кръг: бедност – необразованост – безработица – бедност. Бедността сред ромите не е хомогенен феномен и между самите роми има значителни социални различия. Наблюдава се явлението “бедност в бедността” – високо социално разслоение сред самите бедни роми. Бедността води със себе си и все по-задълбочаваща се социална изолация и все по-засилваща се маргинализация на ромите.

Социална изолация и маргинализация:

Промените в икономическата система на България след 1989 г. доведоха до продължителна безработица и драстично обедняване на ромското население. Успоредно с процеса на обедняване на ромите, в страната се наблюдава процес на трансформация на ромските етнически махали в изолирани пренаселени зони, където условията на живот там са под всякакви социално приемливи нива. На практика през последните 28 години ромските махали се преобразуват в етнически гета, по подобие на афроамериканските в САЩ. Това са зони, които все повече се превръщат в „държава в държавата“, където действат местни правила и неписани закони, където все по-вече отсъства държавата – като здравни служби, училища, полицейски участъци и др., но затова пък това са зони, където процъфтяват ромските „барони“ и различните формирования на организираната престъпност.

Търсене на идентичност:

Антонина Желязкова, културен антрополог, директор на Международния център за малцинствата и културните взаимодействия, казва, че не е изненадващо, че хората в “Изток” търсят друга идентичност. “Те искат да се почувстват част от нещо по-голямо, нещо, което разрушава стените на тяхната гетоизация”, смята тя [13]. Според проф. Проф. Евгения Иванова, ръководител на екипа на изследването „Нагласи на мюсюлманите в България“, най-често мотивацията за конверсията е надеждата за спасение: от бедност, от болести, от житейски неблагоприятия, от презрителното отношение на обществото. Приобщаването към “голяма” религия – била тя християнство или ислям – създава самочувствие на принадлежност към престижна общност, към мнозинство [14].

Лесна податливост на внушения, религиозни идеи и манипулации:

Ромите, поради своята многопластова уязвимост и утвърдена от поколения суеверност, са особено податливи на манипулации и сред тях лесно проникват религиозни идеи, особено когато са подплатени с материален/ финансов стимул. Пример за това е масовото християнизирание на ромите, особено от гетата, в следствие на активната дейност на различни протестантски и други християнски деноминации/ т.нар. „секти“, непосредствено след падането на комунистическия режим през 1989 г. В интервю през 1997 г. д-р Павел Игнатов, основател на Българска Божия Църква, споделя наблюдението си, че при ромите: „Има помощи – има Исус. Няма помощи – няма Исус.“¹⁸² В следствие на активната дейност на сектите, в края на 90-те години се отбелязва за първи път превес на броя на протестантите над католиците, което се осъществява изключително благодарение на новопокръстените роми.

Финансови стимули за приемане на исляма:

Освен, че с готовност възприемат религиозни идеи, проблемът при ромите е, че те много лесно се отказват от една религия и приемат друга (особено когато имат материален/ финансов стимул). Цитираното вече изследване: „Нагласи на мюсюлманите в България“ регистрира точно тази тенденция – преминаване от една

¹⁸¹ Експертни интервюта с А. Желязкова (5 юни 2015 г.), Михаил Иванов (18 юни 2015 г.) и Йордан Пеев (23 юни 2015).

¹⁸² Интервюто е проведено по време на Националната християнска конференция, 1997, София, НДК, 3-та зала.

религия (християнска, най-вече протестантска) в друга (ислям) – особено в групите на ромите, при които религията често се избира като идентификация. При българските турци, които имат ясна етническа и религиозна идентичност, това не се случва. Според проф. Проф. Евгения Иванова, ръководител на екипа на изследването „Нагласи на мюсюлманите в България“, конверсията или "внезапната религиозност" винаги имат мотивация. Не трябва да се подценява материалния/финансов стимул за приемане на новата вяра. В медиите се направиха разкрития, че бурки и бради в България се носят срещу заплащане. За финансирането на радикалните идеи сред мюсюлманите у нас има обяснение - всеки месец ревностните мюсюлмани в ромския квартал в Пазарджик получават пари. Според свидетели пари взимат и мъжете, и жените. За бурка се плаща по 600 лв. (€ 300), за брада по 300 лв. (€ 150) [10], [11]. Имайки предвид дълбочината на бедността в хората, живеещи в тези квартали, това е значителна сума на месец. Вероятна друга мотивация за рязкото приемане или конвертиране в исляма изказват самите жители на проблемният квартал „Изток“ в Пазарджик. Според тях Роми - християни, както и мюсюлмани са били принуждавани с физическо насилие приемат исляма. Побой следвал и ако някой вярващ в Аллах се осмели да твърди, че Ахмед и приближените му са терористи.

5. ПРОЯВИ НА РАДИКАЛИЗАЦИЯ И СИМВОЛИЧНА ПОДКРЕПА ЗА РАДИКАЛНИ ИСЛЯМИСТКИ ОРГАНИЗАЦИИ

Фактът, че ромите масово приемат в последните години исляма сам по себе си не е проблем. Проблемът идва от опасността от радикализиране на някои от „новопокръстените“. В България вече има прецеденти в това отношение. Отделни лица или групи роми мюсюлмани, повечето от които конвертити¹⁸³, проявяват в някои случаи симпатии към по-радикални интерпретации на салафитския ислям или дори към международни (радикални) ислямистки организации като Ислямска държава. За първия такъв акт се съобщава през 2003 г., когато зелено знаме с надпис на арабски „Държавата е халифат“ е окачено на две къщи в ромския квартал „Изток“ на гр. Пазарджик, където се събирали последователи на забранената ислямистка организация „Халифат“ [9]. Освен това, наблюдението от службите за сигурност на социалната мрежа Facebook е установило потребителски профили, в които редовно се публикуват символи на ИД, снимки на водачи на терористични организации и видеоклипове, възхваляващи бойците-ислямисти¹⁸⁴. През юли 2015, прокуратурата повдигна обвинения на 14 мюсюлмани от Пазарджик и близките Пловдив, Асеновград и Старцево, за насаждане на религиозна нетърпимост чрез проповеди и за пропагандиране на война чрез разпространяване на материали на ИДИЛ. Станалият скандално известен имам от Пазарджик, Ахмед Муса, има вече няколко ефективни присъди за проповядване на верска нетърпимост и радикални идеи. Самият Ахмед Муса е бил ревностен протестант преди да прегърне исляма. В проповедите си Муса неведнъж говорел за халифат в България и призовавал мюсюлманите да помагат на братята си в Сирия, че те воюват в името на Аллах. Според обвинителния акт, сред основните идеи, изповядвани от обвиняемите, са: подкрепа на идеята на ИД за война с цел установяване на халифат; религиозен дълг на всеки мюсюлманин е да се при съедини към халифата, включително да се включи в неговата армия; ако се наложи, местните мюсюлмани трябва да са готови да идат да се сражават на страната на ИД; всеки, който не изповядва салафизма, е апостат (вероотстъпник); онези, които гласуват, са апостати; мюсюлмани, които се сприятеляват с християни, юдеи или атеисти, са апостати. Някои от тези идеи имат звучене, което може да се свърже с аспекти на джихадистката идеология. Най-сериозните регистрирани досега случаи са свързани с предоставяне на логистична подкрепа за преминаващи през страната транснационални бойци. Съобщава се по-конкретно, че чужденци, за които има данни, че се сражават на страната на ИД в Сирия, са отседнали в домовете на някои роми мюсюлмани от Пазарджик¹⁸⁵.

6. ПРЕПОРЪКИ ЗА ПРЕВЕНЦИЯ НА РАДИКАЛИЗМА

Така описаната ситуация цели да **изостри вниманието към проблема за радикализацията и да обоснове необходимостта от спешни изследвания и мерки, насочени специално към ромското малцинство.** Липсата на данни по етнически признак води до незадоволителни превантивни резултати и липса на действия. Официалните източници като Националния статистически институт (НСИ) не събират данни по етнически признак, освен през националните преброявания. Липсата на надеждни данни, както и дългогодишното целенасочено избягване на събиране на каквито и да е данни по етнически признак,

¹⁸³ Отскоро приели/обърнали се в нова вяра.

¹⁸⁴ Обвинителен акт, Досъдебно производство № 87/2014, Преписка вх. № 2291/14.

¹⁸⁵ Експертно интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи, 18 юни 2015 г.

приемани като белег на дискриминация, има за резултат почти пълна неяснота какво точно се случва в ромските квартали/гета. Ето защо спешно е необходимо да се направят повече изследвания сред ромите, като се вземе предвид етническата и религиозната самоидентификация, за да се разбере какво се случва сред тях. Трябва да се разработят адекватни мерки и политики за сигурност, за да се отговори адекватно на заплахата от радикализиране и тероризъм. Разбира се, подходът трябва да бъде изключително внимателен и премерен, за да се избегне опасността от ненужно и погрешно генерализиране. Фактите и особеностите на ситуацията трябва да бъдат изяснени, като същевременно трябва да имаме предвид, че не всички роми са престъпници; не всички мюсюлмани са терористи и не всички затворници са потенциални радикали. Те стават такива под подходящи условия и околна среда, и именно поради това ние се опитваме да разследваме по-широкия етнически и социален контекст.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Национален статистически институт, 2011, Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 г. НСИ, 2011, София, Том 1 Население. Книга 2 – Демографски и социални характеристики.
- [2] Министерство на вътрешните работи, Дирекция „Информация и архив“, <https://mvr.bg/dia/> <20.08.2017>
- [3] European commission, https://ec.europa.eu/info/consultations/public-consultation-evaluation-eu-framework-national-roma-integration-strategies-2020_en <22.08.2017>
- [4] Център за изследване на демокрацията, 2016, Радикализация в България – заплахи и тенденции, ЦИД, 2016, София.
[5] Popovic Alexandre, 1986, L'islam balkanique: Les musulmans du sud-est europeen dans la periode post-ottomane, In Kommission bei O. Harrassowitz.
- [6] Национален статистически институт, 2011. Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011, НСИ, 2011, София, Том 1 Население, Книга 3 - Икономически характеристики на населението.
- [7] Нагласи на мюсюлманите в България – 2016, Алфа рисърч, Нов български университет, Фондация „Конрад Аденауер“, 2016, http://alpharesearch.bg/bg/socialni_izsledvania/socialni_publicacii/osnovni-rezultati-ot-proekt-naglasi-na-myusyulmanite-v-balgariya-2016.876.html <20.08.2017>
- [8] Алфа рисърч, Нагласи на мюсюлманите в България – 2011-2016, Основни резултати, http://alpharesearch.bg/userfiles/file/Muslim_Graph_%2003_2017_Final.pdf , <20.08.2017>
- [9] Николов, Й. 2004, Първи идват емисарите, в. Капитал, 14.08.2004.
- [10] Бурки и бради у нас се носят срещу заплащане <http://btvnovinite.bg/article/bulgaria/burki-i-bradi-u-nas-se-nosjat-sreshu-zaplashtane.html> , <21.08.2017>
- [11] Ценоразпис: Ето колко се взима у нас за носене на бради и бурки , <https://www.blitz.bg/obshtestvo/tsenorazpis-eto-kolko-se-vzima-u-nas-za-nosene-na-bradi-i-burki> <21.08.2017>
- [12] Институт „Отворено общество“, Доклад относно публичните политики за интеграция на ромите в България и основните проблеми на социално-икономическото включване на ромската общност, Отворено общество, 2012, София.
- [13] Капитал, Ромите и радикалите: предполагаемата българска подкрепа за ИДИЛ, http://www.capital.bg/specialni_izdaniia/2016/01/08/ <21.08.2017>
- [14] Дневник, Проф. Евгения Иванова: Капсулирането на мюсюлманите бележи ръст в резултат на ислямофобията и национализма, <http://www.dnevnik.bg/analizi/2017/04/10/> <21.08.2017>